

УДК 81'366.593'271

Оксана ДАСКАЛЮК,
Чернівецький національний університет
імені Ю. Федьковича,
Чернівці (Україна),
ok.daskal@gmail.com

МОВНІ ЗАСОБИ ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ:
КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНИЙ
АСПЕКТ

Ключевые слова: коммунікативна ситуація, волеизъявление, говорящий, адресат, императив.

Даскалюк О. Языковые средства волеизъявления: коммуникативно-прагматический аспект

В статье проведен анализ языковых средств волеизъявления с учетом статусно-коммуникативных ролей говорящих и рекомендациями по использованию тех или иных языковых средств побуждения, которые наиболее приемлены в том или другом речевом акте. Данное исследование актуально с точки зрения приближения языковых стандартов украинской общности к мировым, с возрождением национальных традиций ведения коммуникации. Объем статьи разрешает только очертить проблему и на некоторых примерах предложить её решение, более тщательное изучение ситуации волеизъявления с учётом как социально-коммуникативных, психологических факторов, так и их языковой реализации ещё ждут своего исследования и не только в описательном ракурсе, а и в плане сравнения этих речевых актов с моделями общения, принятыми среди ближних соседей украинцев.

Антропоцентричний підхід до розгляду функціонування мовної системи розширив межі лінгвістичних студій, увівши в дослідження мовців з їх суспільними статусами, позиційними, ситуаційними та комунікативними ролями, ситуацію мовлення і навіть невербаліку. Сучасні мовознавчі розвідки доволі часто, вивчаючи мовні одиниці та різні мовні явища, враховують ситуативні чинники: мету, стосунки між комунікантами, умови спілкування, що впливає на зміну парадигми самої лінгвістики, розширення бази дослідження, впровадження нових методик у зв'язку з тісною взаємодією з іншими науками, які вивчають людину як соціальне явище. Зрештою сучасна лінгвістика описує способи взаємодії мовця та мовної системи, а також її результат, представлений у тексті (контексті).

Мовна ситуація волевіявлення теж постійно перебуває у сфері постійної уваги з боку мовознавців, причому їхні студії присвячено не стільки граматичним особливостям засобів маркування каузації до дії, скільки інтерпретації

мовцем можливостей вплинути на адресата з метою спонукати його до початку / продовження / припинення дії, набуття стану, що відбивається у доборі мовних засобів волевіявлення. Зазвичай такі дослідження провадяться разом з описом засобів спонукання та їх семантико-граматичною та комунікативно-прагматичною характеристиками (Л. Бережан, А. Дедушно, С. Мясоедова, В. Омеляненко, О. Шатілова), це стало закономірним продовженням вивчення категорії спонукання традиційною граматикою, яка описувала мовні засоби волевіявлення як складника граматичної категорії способу та категорії модальності (І. Вихованець, А. Загнітко, М. Плющ, В. Русанівський та інші). Новий погляд на місце імператива у реченні, його функціональну особливість та формально-синтаксичний зв'язок з вокативом ввела у мовознавство граматику апеляції (М. Скаб). Лінгвістика комунікації та прагматики, де подають описи різноманітних мовних ситуацій з урахуванням комунікативних чинників, мети, умов та засобів провадження

розмови, настанов, статусу та комунікативних ролей співрозмовників, розширює типологію спонукальних конструкцій, переміщуючи акцент з імператива на його функціонально-семантичні еквіваленти (Т. Ларіна, Н. Формановська та інші). Також особливість побудови конструкцій волевиявлення у різних мовних культурах зробило аналізовані мовленнєві ситуації об'єктом вивчення науки про комунікативну поведінку народів (С. Глазкова, Т. Ларіна, А. Маслова, Й. Стернін) та дослідження особливостей міжкультурної комунікації у сфері професійного спілкування (І. Афоніна).

Комунікативна ситуація волевиявлення з прагматичного погляду трактується як проникнення в особистісний простір співрозмовника, що завжди сприймається останнім як виклик, тому і потребує ретельного підбору мовних засобів з боку мовця. Т. Ларіна зазначає, що «спонукальні МА (мовленнєві акти. — О.Д.) називають небезпечними комунікативними діями»¹. Такий «феномен» мовного волевиявлення пояснюють тим, що, здійснюючи каузацію, мовець уже розраховує на те, що адресат її виконає. А це свідчить про наявність принаймні одного з чинників: мовець перебуває на вищому суспільному щаблі або у значно близьких стосунках з потенційним виконавцем спонукуваної дії.

У запропонованому дослідженні зробимо опис мовних ситуацій волевиявлення з урахуванням різних комунікативних чинників та підбором з функціональної мовної системи тих висловлень, за умови вживання яких досягнення комунікативного наміру є найбільш ймовірним. Порушені у статті проблеми перебувають у тісному зв'язку із потребами сучасного суспільства: постійне перебування людини в інформаційному просторі, швидка зміна подій і необхідність вміти чітко формулювати завдання та ефективно координувати роботу колективу, налагоджувати контакти і впливати на думку співрозмовника із подальшою корекцією його дій. Українське суспільство, звільнившись від стереотипів поведінки тоталітарного суспільства, де більшість координувань роботи як колективу, так і, доволі часто, родини перебувало в командному тоні імператива, шукає нові засоби для передачі волевиявлення, які б відповідали національним традиціям та комунікативним стандартам світової спільноти. Тому у роботі, аналізуючи типові ситуації мовного волевиявлення, спробуємо рекомендувати

різні способи їх вербальної реалізації.

Комунікативні характеристики учасників, щоправда лише екзерситивних перформативних висловлень, проаналізувала А. Дедухо. Зокрема, дослідниця вважає, що для успішного результату екзерситивів потрібно дотримуватися такої пресупозиції: «1) адресант бажає спонукати адресата до виконання / невиконання дії; 2) адресант правомірний висловити своє спонукання; 3) адресат здатний виконати дію; 4) адресат зробить цю дію»². Мовна ситуація волевиявлення, на нашу думку, для успішної реалізації комунікативного наміру повинна включати: 1) врахування позиційних ролей мовця й адресата (у яких комуніканти перебувають в результаті соціалізації, виконуючи професійну діяльність: начальник, лікар, правоохоронець тощо, ця позиція схожа з 2 пунктом пресупозиції, запропонованої А. Дедухо); 2) врахування ситуаційних ролей (фіксовані стандарти поведінки, за якої зберігається певна анонімність співрозмовників: перехожий, пацієнт, покупець, попутник тощо); 3) врахування сторони зацікавлення реалізації спонукуваної дії; 4) ступінь близькості між комунікантами, за умови їх знайомства (розглядатимемо умови та засоби номінації каузованої дії в родині) чи впливу умовного поділу на свій — чужий.

Розглядаючи комунікативні чинники мовленнєвого акту волевиявлення, будемо позначати їх як домінуючі, що суттєво впливають на результативність комунікації, та другорядні, що доповнюють комунікативну характеристику ситуації спонукання.

Отож мовленнєві акти, ініціатор каузації яких перебуває на високому соціальному щаблі, наділений владою, — це зазвичай накази, вимоги, команди, розпорядження, настанови, заборони, дозволи, примуси тощо (так звані ін'юктиви, див.³). Якщо керівник дотримується стандартів ведення ділової розмови ще радянського типу, то йому притаманна бюрократична манера бесіди, а тому найактивнішими засобами спонукання будуть імперативи, інфінітиви, перформативи *наказую, вимагаю, наполягаю* тощо. Така манера певною мірою наслідую мову ділових паперів імперативного (владного) спрямування. Дослідник засобів вольової модальності у кодексах В. Рогожа влучно зауважує про функціонально-семантичну роль інфінітива: «Імперативність передається також інфінітивом, оскільки з його допомогою реалі-

зується таке комунікативне завдання, як припис – владне волевиявлення уповноваженого на те суб'єкта (державного органу, посадової особи). Інфінітив у значенні наказового способу використовується для позначення особливої категоричності: *виконати, надати, оголосити, повідомити, оскаржити, заперечити, застерегти, повернути, відшкодувати* і под. Підсилюють дію додаткові лексичні засоби: прислівники *негайно, терміново, невідкладно, нагально, екстрено, першочергово*; прикметники та предикативні прислівники *повинен, зобов'язаний, варто, слід, треба* і под.⁴

Сьогодні спостерігаємо тенденцію до заміни категоричних ін'юктивних висловлень у мовленні представників керівного складу. Вживання інфінітивів не було притаманне комунікативним стандартам українців, а було привнесено за часів становлення більшовицької диктатури, що засвідчують приклади з художніх творів. Тому їхнє вживання є швидше порушенням комунікативно-етикетних норм, аніж правилом. Високий відсоток серед засобів волевиявлення в аналізованих ситуаціях припадає на імперативні конструкції, а також предикативні прислівники *варто, потрібно, треба* та перформативи *раджу, пропоную, прошу, рекомендую* тощо, рекомендованими також є конструкції із сумісною дією: *Сплануймо нашу зустріч* (хоча таке волевиявлення можливе в наявності товариських стосунків між комунікантами або за умови їх належності до кола своїх). Другорядними чинниками цієї комунікативної ситуації є: вік, стать, освіта, походження адресата. Ці чинники (з погляду пом'якшення способу волевиявлення) цілком знівелювано за умов командно-бюрократичного управління, проте сучасний стиль керівництва рекомендує їх враховувати. Поза увагою залишимо мовленнєві акти, коли ситуаційні ролі комунікантів переважатимуть над позиційними, наприклад, перехожий, надаючи допомогу, може керувати вищим від себе за соціальним рангом (щодо мовних засобів волевиявлення, то саме такому ситуативному спілкуванню найбільш притаманні односкладні речення: *Води!*; *Машина!*).

Окремо розглянемо ситуації, у яких мовець вимагає від адресата реалізувати певну дію, виконуючи свою позиційну роль, коли таке формулювання мовного впливу на адресата диктують функціональні обов'язки ініціатора каузації: *Кроком руш!* *Усі в укриття!* або

Скальпель! або *Ваші документи!* Домінантний чинник цих ситуацій — професійний обов'язок мовця, а сама ситуація мовлення не передбачає багатослів'я. Пом'якшення спонукання можливе в останньому реченні: *Прошу пред'явити Ваші документи!* Зазвичай ця домінанта зменшує переваги адресата, наділеного владними повноваженнями.

Схожою є ситуація спілкування між батьками та їхніми дітьми. Сучасні психологи не радять підкреслювати вищість у розмові з дітьми, давити на них своєю волею, своїм рішенням, бо авторитаризм зазвичай дає протилежний результат. Цікавим є спостереження над формами прохібітива та превентива, коли за допомогою частки *не* висловлюють заборону чи засторогу: малі діти не чують цієї частки, а тому батькам радять формулювати своє волевиявлення, уникаючи “не” при назві каузованої дії: замість *Не скачи на дивані!* пропонують казати: *Залиш диван у спокої!* або *Боюся, що диван не витримає твоїх гопань!* або *А хто це там вибиває пиліюку без дозволу мами?* тощо.

Спонукаючи, у розмові з дітьми можна маневрувати від конструкцій, де волевиявлення до адресата буде завуальовано під спонуканням до спільної дії: *Зробімо це!* *Чи не зробити нам так?* – до категоричної заборони, де мовець наголошує на тому, що рішення прийняв він і не стерпить заперечення: *Я забороняю тобі... Я вимагаю, щоб...* (такі способи впливу на співрозмовника несуть велике емоційне навантаження, а тому є виявом емоційного збудження адресанта, перебування у стані афекту). Взагалі перформативні способи волевиявлення доволі поширені в аналізованій мовленнєвій ситуації: *прошу, раджу, пропоную, рекомендую...* – це заклики до співпраці, у яких мовець наголошує на рівності між ним та адресатом. Спонукаючи до чогось дітей, варто вживати в мовленні конструкції, де волевиявлення буде непрямим, звучатиме як пропозиція чи щось бажане адресатові, маргінальні висловлення⁵. Наприклад, оцінні конструкції, у яких ми даємо оцінку діям дитини або наслідкам дії: *Тобі не личать такі слова!* *Мені подобається, як ти підібрав кольори для розмальовки.* *Не думаю, що з таким підходом до навчання тобі вдасться добре скласти тести.* Використовуючи такі засоби спонукання, треба пам'ятати, що оцінка має стосуватися чогось конкретного: висловлень, настрою, вчинків дитини, а не її загалом.

Залежність від рішення адресата виконувати / не виконувати казуовану дію може проявлятися у перформативах, які підкреслюють семантичну спрямованість вислову: *Прошу...*, *благаю...*, *молю...*, *закликаю...*. Такі види спонукання вказують, що для адресата не суттєвою є вікова чи позиційна вищість мовця, таку ситуацію спілкування, яка зазвичай притаманна комунікантам: мати – дитина, розглядаємо як ситуативну.

За соціальної рівності комунікантів домінантним стає чинник зацікавлення у виконанні дії: якщо мовець прагне виконання дії, тобто перебуває принаймні у ситуативній залежності від адресата, то маємо справу з реквестивами (мольба, прохання, умовляння тощо). Ситуативна залежність може впливати на домінанту, а відтак і вибір мовних засобів, в разі владної вищості мовця. За такої умови імператив завжди вживають із десенсбілізаторами, що пом'якшуватимуть волевиявлення: *будь ласка* або перформативом *прошу*. Цікавим є спонукання за допомогою предикативного прислівника *треба* та дієслова у формі майбутнього часу: *Треба буде зробити*. Такі конструкції мають проміжне значення між наказом та проханням.

До сучасних керівників ставлять вимоги вміти зацікавити працівників виконувати певні завдання, діяти певним чином, а тому непряме спонукання через оцінні конструкції: *Дружний колектив – запорука успіху! Задоволений покупець – премійований продавець!* чи зняття бар'єру між мовцем-керівником — та адресатом-підлеглим через спонукання до сумісної дії: *Впроваджуймо нові стандарти в роботу фірми* – починають використовувати дедалі активніше, щоправда така манера керування залежить насамперед від специфіки роботи організації. Для лінгвістів, які цікавляться видами спонукання в сучасних організаціях, підприємствах, джерелом фактичного матеріалу наразі залишаються рекламні слогани (нерідко просто перекладені з російської, що зменшує їх вартість для україномовного споживача), бо художніх творів, аби проаналізувати позамовні чинники офісного спілкування та їх вербальну реалізацію, чи україномовних фільмів поки що нема (принаймні автору вони не відомі).

Семантику прохання мають конструкції з умовною часткою *б*: *Зайшли б до нас...* Хоча такі вислови можуть звучати і як засторога-попередження: *Не чіпав би ти її!*. В останньому прикладі домінантним чинником ситуації є

перевага мовця, що дозволяє йому попереджати адресата, залишаючи йому шлях для відступу. Можемо порівняти: *Не чіпай її!* – пряма засторога, акцент на особистості мовця й *Не чіпав би ти її!*, де підтекстом йде вказівка на певні умови, які дозволяють мовцеві так звертатися до адресата.

Найуживанішими моделями волевиявлення з семантикою прохання є: *прошу + інфінітив, питальні конструкції*: *Прошу долучитися до роботи; Можна скористатися Вашою ручкою? Чи не могли б Ви залишити свої координати?* Конструкції з перформативом мають більш дистанційований характер (мовець, оформлюючи волевиявлення у прохальну конструкцію, через першоособовість перформатива акцентує на собі, на тому, що ініціатором спонукання все ж таки є він, чим відмежовує себе від адресата), а тому більш доречні у ситуаціях офіційного спілкування. Натомість питальні речення допомагають мовцеві, вказуючи на залежність від волі адресата, подолати комунікативний бар'єр. Такі конструкції доречні у ситуаціях спілкування між комунікантами із ситуаційними ролями (це домінантна риса).

Ситуації волевиявлення, де каузація дії перебуває у сфері зацікавлення адресата, у якого з мовцем відносна або позиційна, або ситуаційна рівність, належать до адесивів і теж мають певні особливості як комунікативно-прагматичні, так і мовні. До них належать поради, рекомендації, запрошення, інструкції тощо. Мовець в аналізованих ситуаціях зазвичай налаштований на позитивне сприйняття його волевиявлення, бо реалізація казуованої дії більше потрібна адресатові. Хоча зацікавленість адресата не є домінантним чинником такого мовленнєвого акту, хіба що це волевиявлення є відповіддю на прохання адресата про надання такої поради, рекомендації. Домінантною ознакою тут буде позиційна чи ситуаційна роль комунікантів, мовець зазвичай перебуває на дещо вищих комунікативних позиціях, оскільки вважає себе компетентним у порушеній темі розмови, а доповненням (другорядною ознакою) – зацікавленість у реалізації спонукуваної дії. Мовними засобами оформлення волевиявлення є імперативні речення: *Вчини так...*; вислови з предикативними прислівниками: *Треба, варто, слід...*; спонукальні конструкції сумісної дії: *Залишмо все як є*, хоча частіше останні речення-пропозиції подають у

вигляді запитання: *Ходімо на виставку?* Часто адресатові вказують на можливість вибору, вводючи у ці конструкції модальні слова: *Можливо, поїдемо на вихідні до друзів? Мабуть, треба було повідомити організатора* або оформлюючи волевиявлення у висловлення з умовною часткою: *Ліпше було б розпочати зустріч з...* Часто мовець намагається дистанціюватися від рішення адресата виконувати / не виконувати каузовану дію, підкреслюючи, що повідомляє про своє бачення ситуації: *Думаю, нам треба буде... Вважаю, що така позиція хибна і потребує... На мою думку, діяти треба так...* Тут домінують ознаки набуває вагомості мовця для адресата, його авторитет, що або підсилить волевиявлення, або вкаже, що остаточне рішення таки за реципієнтом каузації. Волевиявлення із семантикою поради можливе за різних соціально-комунікативних позицій комунікантів і домінують ознаки визначають ситуативні умови, ось, наприклад, слухна заувага В. Куликової: “До поради вдається і мовець з нижчим соціальним статусом. В такому випадку спілкування відбувається в неофіційних умовах і комуніканти добре знають один одного”⁶, тобто тут на перший план ведення комунікації виходить чинник 4, серед названих вище пресупозицій.

Ще одна ситуація волевиявлення, про яку варто було б згадати, – дозвіл. В ній домінують ознаки набувають риси: бажання / небажання мовця, спосіб впливу на адресанта задля отримання дозволу з боку адресата. Остання умова особливо помітна у спілкуванні між батьками та дітьми, коли на прохання дитини дорослий реагує заувагою: *Правильно попроси.* Дозвіл – це волевиявлення на волевиявлення, мовець враховує різні чинники, дозволяючи чи забороняючи прохану дію. Зазвичай, даючи дозвіл, мовець повторює дію, названу у проханні: *Можна мені сьогодні затриматися у школі? – Затримайся / Можна! У разі заборони від мовця очікують пояснення такого рішення: Ні, бо у тебе сьогодні гімнастика.* Хоча можлива відмова без пояснення, чим мовець підкреслює вибір позиції сильного, авторитарного, що не можемо розглядати як приклад позитивного спілкування.

Ми розглянули ситуації волевиявлення за домінують мовця (його високий соціальний ранг створює передумови для директивного спонукання) в офіційному спілкуванні. Зміна шаблонів спонукання від категоричного інфі-

нітива до конструкцій з перформативами та навіть сумісної дії засвідчує про введення нових стандартів в етикет професійного спілкування. Найуживанішими залишаються імперативні речення, доповнені формулою ввічливості *будь ласка*. Відбуваються зміни й у спілкуванні між батьками та дітьми. Взагалі перевага імперативних засобів волевиявлення є рисою комунікативної поведінки народу, що вказує на схильність до прямого, а не завуальованого впливу на співрозмовника, дехто із дослідників таку особливість називає “ввічливістю зближення” й “ознакою відкритості, любові до істинності носія мови”⁷. Цитоване бачення такої комунікативної властивості належить росіянам, їхні висновки базуються на значному доробку праць з порівняння комунікативної поведінки між росіянами та іншими народами. В українському мовознавстві такі розвідки лише починаються (див. ⁸), але на основі великої кількості прикладів волевиявлення, взятого з художніх творів XIX, XX, початку XXI століття шляхом наскрізного вивчення, можемо стверджувати, що українцям не притаманне панібратство, а вживання імперативних конструкцій супроводжує чітке дотримання правил ввічливості, що виявляється через пошанну множину, використання *будь ласка, прошу*, наявність пояснень, у яких мовець намагається пом’якшити пряму форму спонукання.

Таким чином, мовні ситуації волевиявлення відбивають не тільки комунікативно-статусні ролі співрозмовників, вони також інформують про тональність такого роду комунікацій, прийняту у суспільстві, та декларують місце адресата спонукання не лише як потенційного реалізатора каузації чи особи, з якою провадять спілкування, добираючи ті чи ті засоби іллокуції, а й особистості як члена спільноти. Поступове розширення мовних засобів волевиявлення, уникнення категоричного спонукання через інфінітив (такі види наказовості зникають навіть з табличок, напр.: замість *Не ходіть по колії!* маємо *Ходити по колії – небезпечно для життя!* чи замість *Не сміть на узбіччях!* – *Дякуємо за чисті узбіччя!*), введення оцінних та описових конструкцій засвідчують про зміну пріоритетів українського суспільства, про повернення до традиційних національних мовних стандартів із залученням мовного досвіду світової спільноти.

ЛІТЕРАТУРА:

¹ Ларина Т. В. Категория вежливости и стиль коммуникации: сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций / Т. В. Ларина. – М. : Языки славянских культур, 2009. – 512 с. – (Язык. Семиотика. Культура).

² Дедухо А. В. До проблематики дослідження екзерситивних перформативних мовленевих актів / А. В. Дедухо // Вісник Житомирського державного університету : науковий журнал. Серія “Філологія”. – Житомир : ЖДУ, 2011. – Вип. 59. – С. 197 – 202.

³ Формановская Н. И. Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика [Текст] / Н. И. Формановская. – М. : ИКАР, 2007. – 478 с.

⁴ Рогожа В. Г. Засоби вираження вольової модальності в текстах кодексів України : автореф. Дис. На здобуття ступ. Канд. Філол. Наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Рогожа Валентина Григорівна. – Ін-т укр. м. НАН України. – К., 2005. – 23 с.

⁵ Омеляненко В. Маргінальні типи волевиявлення та їх експліцитні перформативні індикатори / Вікторія Омеляненко // *Eslavistica Complutense*. – 2014, 14. – P. 53-62

⁶ Куликова В. Г. Комунікативно-прагматичний зміст спонукального мовленнєвого акту поради (на матеріалі французької мови) / В.Г. Куликова // Наукові записки [Національного університету “Острозька академія”]. Сер. : “Філологічна”. – 2013. – Вип. 38. – С. 84-87.

⁷ Глазкова С.Н. Директивность в зеркале "двойного императива" [Текст] : прагматический парадокс или отражение национально-культурной специфики русской коммуникации / С.Н. Глазкова // Вестник Челябинского государственного университета. – 2010. – N 32. – С. 43-48.

⁸ Скаб М. Спільне й відмінне у комунікаційній поведінці українців та поляків [Електронний ресурс] : <http://www.ukraina.uw.edu.pl/sites/default/files/pliki/SUV%203%20-%20pi%C4%85te.pdf> – Назва з екрана. – Дата доступу до статті: 19.09.15.

Daskalyuk Oksana. Language means of will expression: pragmatic and communicative aspects

The aspects influencing the selection of means of will expression which are the most appropriate to the context of a communication are discussed in this paper. Will expression is sometimes defined

as a penetration to the core of inner self of the communication recipient with the purpose of influencing the addressee to perform an action desired by a speaker. Will expression is very often used in prompting situations, however in some communications of prompting there is no will expression per se. For example, giving permission prompts to the recipient for an action which was desired by the recipient. Most prompting communications for effective motivation require selection of not only just words describing the required action, but also certain grammatical forms and syntactic structures. Taking into account all the factors that affect the speaker during the construction of the prompting expression, including the status and position of the communication participants, will help improve effective communication not only for native language speakers, but also individuals who are learning another language. The research was conducted using the definition of the terms of communication, taking into consideration the role and status of communication participants and analysing the linguistic means commonly used in certain situations.

The study did not consider unusual situations of will expression and the communications containing elements of manipulation. Also, non-verbal means of communication were not studied as they were considered to play a minor if any role in the achievement of the communication objective.

Keywords: *communicative situation, will expression, speaker, addressee, imperative.*